

dat te vinden is op een bijbehorende website, www.mortelshof.nl. Voor wie het boek wil lezen en ook de noten, waar ook nog veel lezenswaardigs in staat, is dat niet handig. Je zit dan op de bank met een zwaar boek op schoot en een laptop naast je, dat leest niet lekker. Ernstiger is dat de saga van de Slangens deels overwoekerd wordt door allerlei niet altijd ter zake doende details. Het is natuurlijk leuk om te lezen dat broeder Salesius in 1883 op de vlucht was voor de politie omdat hij verdacht werd van misbruik van vijftien kinderen, wat dat betreft is er dus niets nieuws onder de zon, maar met de Mortelshof en de familie Slangen heeft het niet veel te maken. Ik denk dat een korter boek met minder zijpaden het verhaal pakkender had kunnen brengen. Aan de andere kant, dit is ook geen boek dat je helemaal van kaft tot kaft moet willen lezen. Je kunt ook gewoon de thema's kiezen die je interesseren. Nagenoeg alle thema's uit de Nederlandse landbouwgeschiedenis van na 1800 komen aan de orde en juist het perspectief vanuit dit individuele, goed gedocumenteerde bedrijf levert interessante inzichten op.

Jaak Slangen heeft dit boek, waarvoor hij twintig jaar onderzoek heeft verricht, bedoeld als een monument voor zijn ouders, maar het is ook een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse agrarische geschiedenis en een beschrijving van een plattelandssamenleving die vrijwel verdwenen is. Boeren worden zeldzaam in Nederland, tussen 1990 en 2016 halveerde het aantal boerenbedrijven tot 64.000 en nog steeds houden er jaarlijks een paar duizend mee op. Wie wil begrijpen waarom dat gebeurt, vindt in dit boek stof tot nadenken.

Piet van Cruyningen, Wageningen University

Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde (red.), *'Allen zijn welkom'. Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2017). 310 p. ISBN 9789087046910.

DOI: 10.18352/tseg.1115

In een tijd waarin het internetgebruik almaar toeneemt, zijn klachten over de afname van *real life* intermenselijk contact aan de orde van de dag. Sommigen denken met smart terug aan vervlogen tijden waarin individuen elkaar bewust dan wel toevallig, maar in elk geval frequenter 'werkelijk' zouden hebben getroffen. Vaak fungeert de periode rond 1900 in hun ogen als scharnierpunt. Allerlei technische, maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen zouden rond de eeuwwende dergelijke ontmoetingen minder vanzelfsprekend hebben gemaakt. In hun inleiding van de bundel *'Allen zijn welkom'* staan de samenstellers, Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde, stil bij deze cultuurkritiek. Ze verwijzen naar de

Poolse socioloog Zygmunt Bauman die meent dat de stedelijke ruimte in de late negentiende eeuw zo ingrijpend transformeerde dat ontmoetingsplekken rap verdwenen. Ook citeren zij de Amerikaanse geograaf Steven Flusty die een toename van *interdictory spaces* signaleert: ruimtes zo ontworpen dat mensen er niet langdurig kunnen of willen vertoeven.

Een van de belangrijkste uitkomsten van deze bundel is echter dat ontmoetingsplaatsen rond 1900 juist floreerden, en dat dergelijke cultuurkritiek dus moet worden genuanceerd. De lezer bevindt zich nu eens in een sportstadion, dan weer op een begraafplaats; nu eens in een hotel, dan weer in een urinoir – dit was het *Belle-Epoque* van het openbare toilet. Elk van de vijftien bijdragen is gericht op een van deze plekken en de meeste zijn vooral beschrijvend van aard. Enkele auteurs beklemtonen dat het schaarse bronmateriaal slechts een inventarisatie toestaat. Een van de redacteurs, Tom Sintobin, zwakt in zijn bijdrage de ambitie speels maar expliciet af: ‘Dit stuk heeft dan ook allesbehalve de pretentie een exhaustief onderzoek naar de verbeelding van Oostende rond de eeuwwisseling te vormen, maar misschien is het wel leuke lectuur voor op het strand, en een wegwijzer voor nog uit te voeren, meer ambitieus onderzoek...’ (p. 157). Het centrale concept van ‘de ontmoetingsplaats’ wordt daardoor niet systematisch ingezet of bevraagd, hoewel aanverwante theoretische noties als Mary Pratts ‘contact zone’ en Michel Foucaults ‘heterotoop’ geregeld de revue passeren.

Toch biedt deze publicatie belangrijke inzichten. Zij verheldert dat er op veel plekken sprake was van (toevallige) ontmoetingen tussen mensen van divers plumeau, maar ook dat er vrijwel overal processen van sociale uitsluiting plaatsvonden. Aan de bijdrage van Hans Knippenberg over het Leger des Heils ontleent de bundel haar inclusief ogende titel. Maar voor veel ontmoetingsplaatsen gold dat de ‘allen’ die er welkom waren geen afspiegeling vormden van de gehele samenleving. De sociale uitsluiting werd bevestigd of juist verhuld in taal. Thomas Delpout toont bijvoorbeeld dat zij die geen toegang hadden tot de tuinconcerten van het Amsterdamse Concertgebouw weliswaar konden meegenieten van de klanken, maar bekendstonden als ‘hekliden’. Peter Rietbergen stelt vast dat de namen van de Nederlands-Indische sociëteiten wel verwijzen naar verbondenheid, maar dat dit ideaal slechts beperkt of beperkend in de praktijk werd gebracht. Individuen die elkaar bewust troffen op dergelijke locaties behoorden veelal tot een specifieke groep, en deelden leeftijd, sekse en/of sociale achtergrond. Opvallend is dat sommige auteurs bij hun bespreking daarvan klasse en stand als synoniemen operationaliseren, maar vooral dat slechts enkelen het begrip identiteit gebruiken, terwijl voor vrijwel al deze ontmoetingsplaatsen geldt wat Hans Vandervoorde concludeert voor cafés: dat er telkens een spanning optrad tussen wat eigen was, en wat vreemd.

Een deel van de hoofdstukken verheldert hoe de ruimtelijke inrichting het

ontmoeten van gelijken en/of anderen (on)mogelijk maakte. Anneleen Arnout analyseert bijvoorbeeld hoe het bijzondere ontwerp van de Brusselse Sint-Hubertusgalerijen, waarin de luxe op de begane grond werd afgewisseld met eenvoudige woonruimtes op de bovenste etage, ontmoetingen tussen mensen van verschillende komaf faciliteerde. Torsten Feys legt bloot hoe de rederijen die de trans-Atlantische passagiersschepen beheerden letterlijk werelddelen verbonden, maar daarbij ook werelden scheidde door voor alle klassen geheel eigen ruimtes met dito reiservaringen te creëren. En Ruben Mantels stelt in zijn bijdrage vast dat de specialisering van kennis die allengs optrad ruimtelijke en contactuele gevolgen had: de verspreiding van facultaire deelbibliotheken in Gent maakte contact tussen specialisten van verschillende vakgebieden minder vanzelfsprekend.

Lezend over de gebruiken bij dergelijke ontmoetingen belandt de lezer soms in wonderlijke situaties. Zo blijkt uit Wim Cappers' hoofdstuk dat de rustplaats Oud Eik en Duinen rond 1900 fungeerde als huwelijksmarkt voor weduwen en weduwnaars; maakt de voetnootloze bijdrage van Jurryt van de Vooren over het Olympisch Stadion duidelijk dat de uitruil van paarden ervoor zorgde dat er, ook in oorlogstijd, contact was tussen de elites van landen; en citeert Lut Missinne in haar bespreking van hotels Marcellus Emants die een Japanse gastvrouw omschreef die 'pogde tegelijkertijd op Japanse wijze diep voor mij te neigen en op Europese manier mij de hand te reiken, kleurde, toen zij voelde, dat dit niet ging, waaruit blijkt dat [zij] evenmin als ik precies wist wat ze moest doen' (p. 147). In het verlengde van deze gebruiken liggen de (on)gereguleerde zintuiglijke ervaringen van de historische actoren: van de door Jaap Grave beschreven doordringende geuren die homoseksuelen tijdens hun ontmoetingen in pissoirs roken, via de grootstedelijke geluiden die de muzikale klanken in Delpouts hoofdstuk allengs bedreigden, tot de smakelijke gerechten van Chinese migranten in havenstad Rotterdam die volgens Ben de Pater gaandeweg ook door Nederlanders werden gewaardeerd.

Het is jammer dat deze mooi verzorgde, met kleurenplaten verrijkte uitgave geen conclusie bevat. Daarin hadden de redacteurs de zeventien dimensies van ontmoetingsplekken die zij in hun inleiding onderscheiden verder kunnen uitwerken en aanvullen met een analyse van het verschil tussen gewenste en ongewenste ontmoetingen. De bijdragen nopen bovendien tot reflectie op de betekenis van kleinschalige samenkomsten in een tijd waarin de massacultuur zich rap ontwikkelde; op de invloed van het veranderende denken over vrouwen en kinderen op ontmoetingsplaatsen; en op het verschil tussen passief en actief contact. Zo nodigt deze bundel, die sterk gericht is op het wie en hoe van de ontmoetingsplaatsen, dus vooral uit tot vervolgonderzoek naar de betekenis van het wat.

Floris Meens, Radboud Universiteit Nijmegen